

هو العليم

عامّ بدلی و عامّ شمولی (2)

بررسی دیدگاه میرزای نائینی در اقسام عامّ

سلسله دروس خارج اصول فقه – باب عامّ و خاصّ – جلسه چهل و یکم

استاد

آیةالله حاج سید محمدحسن حسینی طهرانی
قدّس الله سرّه

أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بسم الله الرحمن الرحيم

نظر مرحوم نائینی در عامّ بدلی

عرض شد که مرحوم نائینی در اطلاق عامّ بر عامّ بدلی تشکیک کرده‌اند و آن را داخل در اقسام اطلاق شمرده‌اند. بیانی که ایشان دارند این است که در عامّ بدلی حکم، واحد است و به لحاظ صرف‌الوجود، روی طبیعت مهمله آمده است. بنابراین این حکم دارای شمول نخواهد بود و بر تک تک افراد منطبق علیه عامّ، صدق نمی‌کند و چون از این حکم صرف‌الوجود لحاظ شده است پس با تحقق اولین فرد از صرف‌الوجود، دیگر آن حکم برداشته می‌شود.^۱

من باب مثال در «اکرم علیماً» حکم روی صرف‌الوجود اکرام برای عالم ما رفته است و با اکرام یک عالم، دیگر آن حکم وجود ندارد. پس بهتر است ما این را داخل در اطلاق بدلی قرار بدهیم که در اطلاق بدلی با مقدمات حکمت استفاده سریان حکم به لحاظ حکم واحد بر افراد به عنوان بدلیت می‌شود. برخلاف اطلاق شمولی که در آنجا دلالت کلام بر جمیع افراد است با مقدمات حکمت.

البته بحث مقدمات حکمت قبلاً صحبتش بالإشارة گذشت و بعداً در باب اطلاق هم خواهد آمد. ولی در مورد اطلاق بدلی این طور نیست. در اطلاق بدلی ما لفظی نداریم تا آن لفظ بر وجود حکم واحد بر افراد منطبق علیه مطلق به عنوان بدلیت دلالت کند، بلکه خود آن کلام دلالت دارد.

یک وقت می‌گوییم: «قَدْ أَيْ مُقَلَّدٍ تَشَاءُ»؛ اما یک وقت می‌گوییم: «قَدْ مُقَلِّدًا وَ مُفْتِيًّا يَأْتِي مُجْتَهِدًا»، در اینجا این اطلاق بدلی به واسطه مقدمات حکمت بر تعلق حکم به فرد واحد **عَلَى نَحْوِ الْبَدَلِيَّةِ** دلالت می‌کند. مقدمات حکمت اثبات می‌کند که در این اطلاقی که در اینجا آمده است فرد خاصی از این [مقلدین] لحاظ نشده است و چون در موارد اختلاف، اجتماع بین مقلدین محال است، بنابراین باید یک فرد لحاظ شود.

چون در موارد اجتماع که از هر مجتهدی می‌شود تقلید کرد، دیگر فرق نمی‌کند؛ در ضروریات هم که تقلید از مجتهد معنا ندارد، و التزام را هم که ما شرط نمی‌دانیم. پس مطلب به مورد اختلاف که **لا يمكن الاجتماع** است، منحصر می‌شود. و از باب **فَتْخَيْرٍ**، در اینجا باید یکی از این دو تا را اختیار کرد و در اینجا احتیاط امکان ندارد. بنابراین عقل به واسطه مقدمات حکمت این را می‌گوید که این مورد به نحوی است که یک صرف‌الوجود از تقلید در یک مقلد واحد، رفع نیاز و احتیاج می‌کند. بنابراین از باب رفع ضرورت، تقلید از

۱. أجود التقريرات، ج ۱، ص ۴۴۳.

یک مجتهد جایز بلکه واجب می شود و دیگر تقلید از بقیّه امکان ندارد. به این می گوییم اطلاق بدلی .
 در مورد عامّ هم مسئله از همین قرار است، چون وقتی که مولا می گوید: **قَلَدَ أَيُّ مُقَلِّدٍ بَا قَلَدَ مُقَلِّدًا** فرقی نمی کند، یا **أَكْرَمَ عَلِمًا**، با **أَكْرَمَ أَيَّ عَلِيمٍ تَشَاءُ**، فرقی نمی کند. در صورتی که در اولی قرینه داشته باشیم که در اینجا استفاده عموم نیست، بلکه اطلاق است؛ البته نیازی هم نداریم، خود لفظ دلالت می کند بر اطلاق بدلی .
 مرحوم نائینی می فرماید از نقطه نظر محتوا و مفاد چه فرقی می کند بین اینکه ما بگوییم: **أَكْرَمَ أَيَّ عَلِيمٍ** یا اینکه بگوییم: **أَكْرَمَ عَلِمًا فِي هَذِهِ اللَّيْلَةِ؟** هم در اولی که **أَكْرَمَ عَلِمًا** باشد، در اینجا حکم واحد بر فرد واحد **عَلَى نَحْوِ الْبَدَلِيَّةِ** است به مقدمات حکمت، و هم در اینجا حکم واحد و اِکْرَامِ واحد برای عَلِيمِ واحد به واسطه اداتی است که دلالت بر شمول و تحقق آن وجود به نحو بدلیّت می کنند.

بنابراین وقتی که از نقطه نظر مفاد فرقی بین این دو جمله نشد، به چه ملاک و دلیلی ما شمول به عنوان عموم را از این استفاده می کنیم؟ وقتی در عالم خارج می بینیم که بین این جمله و آن جمله فرقی نیست و منطبق علیه واحد است؛ هم در **أَكْرَمَ عَلِمًا** منطبق علیه یک فرد از علماء است و هم در **أَكْرَمَ أَيَّ عَلِيمٍ** منطبق علیه یک فرد از علماء است، بنابراین چه فرقی می کند؟! چرا ما اسم این را عامّ بگذاریم و اسم دیگری را مطلق بگذاریم، بلکه هر دوی اینها را داخل در اطلاق بدلی می کنیم. ولی در **أَكْرَمَ أَيَّ عَلِيمٍ** از باب تسامح این را داخل در اقسام ثلاثه عامّ شمرده اند و لکن در واقع باید جزء مطلق به حساب آورد.

تلمیذ: همین حرف را در عامّ مجموعی و استغراقی می توانند بزنند که مفاد اینها یکی است.
 استاد: نه خیر، در آنجا فرق می کند. در مورد استغراقی، حکم روی تک تک افراد ثبوتاً و نفیاً رفته است، ولی در مورد مجموعی، حکم روی مجموع افراد ثبوتاً رفته، اما نفیاً دیگر حکم روی مجموع نرفته است، بلکه روی فرد واحد رفته است.

تلمیذ: آنجایی که اطلاق هست شمولش فقط به نحو بدلی است؟

فرق اطلاق شمولی و عامّ شمولی

استاد: نه خیر، ما گفتیم اطلاق دو قسم است؛ یا اطلاق شمولی است یا اطلاق بدلی است. اطلاق شمولی این است که حکم روی جمیع افراد رفته، ولی جمله ما ادات عموم ندارد و بنا بر مسلک آقایان ما اطلاق را از مقدمات حکمت استفاده می کنیم و لکن خود این اطلاق لفظ ندارد؛ مانند: **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهْرًا»**^۱؛ **أَرْضَ** برای من مسجد است و **أَرْضَ** برای من طهور است. منظور از **أَرْضَ** در اینجا چیست؟ آیا یک فرد و یک قطعه از **أَرْضَ** است یا جمیع **أَرْضَ** است؟ آیا **أَرْضَ** ایران است یا **أَرْضَ** عراق است؟ **أَرْضَ** افریقا است یا **أَرْضَ** سایر ممالک است؟ می بینیم تمام زمین، همه **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِدًا وَ طَهْرًا»** است. شما

^۱ . وسائل الشیعة، ج ۳، ص ۳۵۰.

در اینجا می‌توانید نماز بخوانید، در طهران هم می‌توانید نماز بخوانید، در مکه هم می‌توانید نماز بخوانید؛ پس در هر جا که باشید **«جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِداً وَ طَهوراً»** اطلاق دارد.

حالا می‌آییم سراغ طهور، آیا در تیمم، فقط این خاک مُطَهَّر است یا آن خاک هم مُطَهَّر است؟ آیا خاک رُس مُطَهَّر است؟ آیا شن و ماسه مُطَهَّر است؟ می‌بینیم ارض در اینجا اطلاق دارد و به اطلاق شمولی، جمیع بقاع را در بر می‌گیرد، ولی خودش لفظی ندارد؛ **كُلُّ الْأَرْضِ** یا **جَمِيعُ الْأَرْضِ** یا **تَمَامُ الْأَرْضِ** که نداریم! بلکه فرمودند: **«جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِداً»** پس در اینجا چرا استفاده اطلاق می‌کنند؟ از این «ال» جنس در آن استفاده می‌کنند، یعنی در اینجا **جَنَسُ الْأَرْضِ**، محطّ و مورد برای حکم قرار گرفته است. این می‌شود اطلاق شمولی.

در مقابل اطلاق شمولی، عامّ شمولی داریم. عامّ شمولی این است که همین معنای مطلق، با الفاظی که برای عموم وضع شده، افاده می‌شود؛ مانند کلّ، تمام، جمیع، نکره در سیاق نفی و امثال ذلک که بالوضع نه به مقدمات حکمت دلالت بر عموم می‌کند.

شما در مورد اول، اطلاق را از مقدمات حکمت می‌فهمید. وقتی که پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم، فرمودند: **«جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِداً»** و موردی را تعیین نکردند که بفهمیم آیا پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم موردی در نظر داشته یا نداشته‌اند، می‌گوییم که اگر موردی در نظر داشتند بیان می‌کردند و می‌فرمودند: منظور من از **«جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِداً وَ طَهوراً»** آن زمینی است که خاکش، خاک رُس است؛ نه آن زمینی که خاکش ماسه است، آن **لَمْ يُجْعَلْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِداً وَ طَهوراً** است. پس وقتی که در مقام بیان بودند و مردم، مبتلا به و موردی را معین نکردند، و بعد از این هم دیگر قرینه و بیانی نیآورده‌اند، تمام این مقدمات دلیل می‌شود بر اینکه منظور پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم، مطلق بوده است. این می‌شود مقدمات حکمت. این مبنای آقایان است دیگر. اما اگر پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرمودند: **جُعِلَتْ لِيَ جَمِيعُ الْأَرْضِ مَسْجِداً وَ طَهوراً**، این دیگر عموم بود. این فرق بین مطلق و عموم شمولی است.

فرق اطلاق بدلی و عامّ بدلی

حالا می‌آییم سراغ بدلی؛ یک مطلق بدلی داریم، یک عموم بدلی. [فرق در مطلق بدلی و در عموم بدلی] این است که در اطلاق، کلامی که دلالت می‌کند بر سریان حکم واحد بر تک تک افراد به نحو بدلیّت، با مقدمات حکمت استفاده می‌شود، ولی [در عموم] آن لفظی که دلالت می‌کند بر اینکه حکم واحد روی فرد واحد به نحو سریان بر افراد، علی البدلیّة رفته است با لفظ و با ادات عموم مثل «أی» به کار برده می‌شود.

توضیح نظر مرحوم نائینی

نظر مرحوم نائینی این است که شما اصلاً در مورد بدلیّت، عمومی ندارید تا اینکه بخواهید بگویید آیا

این عامّ بدلی است یا اینکه مطلق بدلی است. آیا شما در مطلق بدلی می‌توانید بگویید که مفاد مطلق بدلی، عامّ است؟! می‌توانید یک‌هم‌چنین حرفی بزنید؟! نه، چون شمولی در کار نیست. یک حکم است، إکرام واحد برای عالم واحد؛ ولی آن عالم واحد به نحو بدلیّت، همهٔ علماء را شامل می‌شود. ولی حکم واحد است و فردش هم واحد است. یک إکرام، یک چلوکباب، فردش هم واحد است مثلاً زید است؛ اگر نشد، می‌شود عمرو؛ اگر نشد، می‌شود بکر؛ اگر نشد، می‌شود خالد. عمرو و بکر و خالد و زید با هم که إکرام نمی‌شوند؛ مورد إکرام یک نفر است.

آیا در اینجا که حکم واحد به فرد واحد تعلّق می‌گیرد، از این استفادهٔ عموم و شمول می‌شود؟! این کجایش شمول دارد؟! در اینجا حکم آمده است روی یک فرد، لذا با «أو» می‌آورند، می‌گویند: «أَكْرَمَ زَيْدًا أَوْ عَمْرًا» نه اینکه «أَكْرَمَ زَيْدًا وَعَمْرًا وَبَكْرًا وَخَالِدًا». با «أو» به نحو تخییر می‌آورند. مثلاً «تَزَوَّجَ هَذَا أَوْ أُخْتَهَا»، «جَالِسَ الْحَسَنِ أَوْ ابْنِ سِيرِينَ» که در اینجا با «أو» می‌آورند. «أو» دلالت بر تخییر می‌کند نه اجتماع، نه جمعیت. در عامّ بدلی تخییر داریم، جمعیت که نداریم. در «أَكْرَمَ زَيْدًا أَوْ بَكْرًا أَوْ عَمْرًا أَوْ خَالِدًا»، اجتماع در کار نیست. حالا یک وقت، یک نفر متعیّن است یک وقت یک نفر غیر متعیّن است، غیر متعیّن بودن که آن را عامّ نمی‌کند. این کلام مرحوم نائینی است.

بنابراین به صرف اینکه من می‌گوییم: «أَكْرَمَ أَيْ عَالِمًا»، این «أی» نمی‌تواند در اینجا آن اطلاق را به عموم برگرداند. چون مفاد که یکی است؛ همان‌طوری که در اطلاق، حکم واحد داشتیم و با «أو» می‌آوردیم در این عامّ هم همین‌طور است. فقط در مطلق بدلی لفظی که دالّ بر وضع باشد نبوده، و با مقدمات حکمت بوده است؛ ولی در عامّ بدلی ما لفظی که دالّ بالوضع است، داریم. پس این عامّ بدلی را مسامحتاً عامّ گفتند، اما باید بگویند هر دو جزء مطلق است، یکی مطلق بالوضع یکی مطلق بالمقدمات. این کلام مرحوم نائینی بود مع إضافةٍ مِنَّا.

اشکال آقا ضیاء عراقی و آیه‌الله خویی بر محقق نائینی

اشکالی به مرحوم نائینی وارد می‌شود که مرحوم آقا ضیاء این اشکال را وارد کردند و تعبیر به بعضی از اعلام در ایشان آورده‌اند،^۱ و همین‌طور مرحوم آقای خویی هم این اشکال را به او وارد کردند که با توضیحی از ما به همین مطلب برمی‌گردد.^۲

ایشان می‌فرمایند: چیزی که در عامّ به دنبالش هستیم شمول است برای افرادی که لفظی بر آن افراد دلالت می‌کند؛ افرادی که در تحت حقیقت نوعیّه واحده، مندرج هستند. همان‌طوری که قبلاً گفتیم. مثلاً وقتی

۱. نهاية الأفكار، ج ۲، ص ۵۰۶.

۲. أجود التقریرات، ج ۱، ص ۴۴۳.

که می‌گوییم: **أَكْرَمُ الْعُلَمَاءِ**، ما یک لفظی داریم «علماء». این علماء دلالت می‌کند بر شمول اِکرام برای تک تک افرادی که منطبق‌علیه علماء است. منطبق‌علیه آن، حسن و حسین و تقی و نقی و امثال ذلک است. پس ما در هر عبارتی که شمول را بفهمیم، این می‌شود عامّ.

اما اگر شما اشکال کنید و بگویید: پس ما در اطلاق شمولی هم شمول را می‌فهمیم، چرا در آنجا نمی‌گویید عامّ است؟ می‌گوییم: گرچه مفاد اطلاق شمولی هم عامّ است ولی همان‌طوری که عرض شد، اصطلاحاً عامّ به آن لفظی می‌گوییم، که خود لفظ دلالت بر شمول کند و مقدمات حکمتی در کار نباشد، ولی در باب اطلاق شمولی به زور و ابزار مقدمات حکمت، شمول را به این جمله می‌چسبانیم. در **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِداً وَ طَهوراً»** با مقدمات حکمت گفتیم که منظور این کلام، عموم است، ولی اصطلاحاً به آن لفظی عامّ می‌گویند که نیازی به مقدمات حکمت نداشته باشد.

البته بعد می‌گوییم که نظر مرحوم نائینی در خود عامّ هم استفاده از مقدمات حکمت است که البته به این هم اعتراض شده است، ولی حالا فعلاً ما عامّ را به آن لفظی می‌گوییم که خود لفظ وضعاً بر جمیع افراد به نحو شمول دلالت کند.

ما اصلاً بحث را می‌بریم روی آن معنای حقیقی و واقعی عامّ نه معنای اصطلاحی. به این معنا که عامّ آن لفظی است که دلالت می‌کند بر معنایی که آن معنا بیش از یکی را شامل می‌شود. یعنی از یکی و دو تا بیشتر، از سه تا بیشتر را شامل می‌شود. وقتی این‌طور شد، پس چرا اطلاق شمولی در تعریف ما داخل نباشد؟! آن هم در تعریف ما داخل است. مگر مطلق شمولی آن لفظی نیست که دلالت می‌کند بر سریان و بر اشمال حکمی، به موارد و مصادیقی که این مطلق بر آن منطبق است؟! در مورد اطلاق شمولی مگر این‌طور نیست؟! همین‌طور است! پس اطلاق شمولی هم عامّ است.

من باب مثال وقتی که گفته شده: **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ»** این عامّ است، لذا اگر انسان سؤال کند: آقا کدام زمین؟ می‌گویند: آقا کدام زمین ندارد! داریم می‌گوییم: **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ»** دیگر! حالا یا شما این عامّ را از لفظ استفاده می‌کنید، یا از قرینه، یا از مقدمات حکمت، فرقی نمی‌کند.

صحبت در انطباق کلام لفظی است با کلام نفسی متکلم. متکلم در نفس خود از این **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ»** عامّ را استفاده کرده یا غیر عامّ را؟ می‌بینیم عامّ را استفاده کرده است و می‌گوید: همه زمین [مَسْجِداً وَ طهوراً است؛] کوه باشد می‌توانی [کسب طهارت کنی]، صخره باشد می‌توانی، فلات باشد می‌توانی، ایران باشد می‌توانی، عربستان باشد می‌توانی، هر جای دنیای هستی **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِداً وَ طهوراً»**، و اگر از پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم سؤال کنید، می‌گوید همین [است و] من همه را اراده کرده‌ام.

[اگر بگوییم:] یا رسول الله، شما که گفتید: **«جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ مَسْجِداً وَ طهوراً»** چرا لفظی نیاوردید

تا همه‌اش را بفهماند؟ باید بگویند: پس مُخَّ را برای چه در سرِ تو گذاشتند؟ «جُعِلَتْ لِي الْأَرْضُ» را من گفتم؛ دیگر بقیه‌اش با تو. وقتی که می‌بینی من موردی را ذکر نکردم، دلیل بر این است که من نظری به یک مورد نداشتیم. مگر هر چیزی را باید گفت؟! در محاورات همین‌طور است، در محاورات که هر چیزی را نمی‌گویند. بنابراین در اینجا واقعاً و معنویاً و حقیقتاً نه اصطلاحاً، خود اطلاق شمولی هم عام است.

روی این حساب ببینیم که آیا مطلق بدلی در اقسام عام داخل است یا نه؟ یک وقت شما حکم متعدّد را روی فرد واحد می‌برید؛ مثلاً می‌گویید: هر شب زید را إکرام کن. اینکه می‌گویید: هر شب إکرام کن؛ حکم می‌شود عام، اما مورد خاص است. پس این إکرام، یعنی حکم می‌شود عموم و مورد، مورد خاص است. یک وقت حکم و مورد هر دو خاص هستند، مثلاً در «أَكْرِم زَيْدًا بِالظُّهْرِ»، إکرام در همین امروز، می‌شود خاص، مورد هم خاص است.

یک وقت حکم، حکم واحد است و لکن این حکم واحد، روی فرد واحد به نحو شمول آمده است؛ یعنی می‌گویید: یک نفر از اهالی قم را إکرام کن یا یکی از علماء را إکرام کن. دقت کنید، می‌گویید که یک نفر از علماء را در امروز إکرام کن، نه علماء را! این حکم، حکم واحد است. إکرام، مورد مشخص است اما فرد، غیر مشخص است. وقتی که فرد غیر مشخص شد، قابل صدق بر جمیع علماء خواهد بود.

در اینجا اگر از شما سؤال کنم که آیا زید را إکرام کنم یا عمرو را؟ می‌گویید: هر کدام را که إکرام کردی! این «هر»... . لذا در اینجا تعیین معنا ندارد، پس اگر از شما سؤال کنم بکر را إکرام کن یا خالد را؟ می‌گویید: هر کدام را که إکرام کردی مورد نظر من است. یعنی من متکلم و مُنْشئ، از اول یک إکرام را در نظر گرفتم بعد آن إکرام را روی یک نفر بار کردم؛ همین‌که می‌خواهم بار کنم، در مقام إنشاء، جمیع علماء را در نظر می‌گیرم، تمام را ردیف می‌کنم نه یک فرد را - خوب دقت کنید؛ تمام علماء را در نظرم می‌آورم. این شبیه باب وضع عام و استعمال خاص می‌شود - بعد این إکرام را روی یکی به نحو بدلیت می‌برم. یعنی روی اوّلی می‌رود، اگر دوّمی نبود؛ روی دوّمی می‌رود، اگر سوّمی نبود؛ روی سوّمی می‌رود، اگر چهارمی نبود؛ روی چهارمی می‌رود، اگر پنجمی نبود، و همین‌طور تا آخر.

بنابراین جمیع علماء، همه به لحاظ واحد در نزد من مُنْشئ جمع شدند. این می‌شود سریان حکم به نحو بدلیت برای جمیع افرادی که داخل در تحت حقیقت نوعیه واحده هستند، این می‌شود عام. ولی فرقی با آن عام این است که در آن عام، حکم روی تک تک رفته است و هر کدام از اینها تک تک نغیاً و اثباتاً مورد برای إکرام هستند، ولی در مورد عام بدلی، حکم روی تک تک به نحو بدلیت رفته است. یعنی اگر او نبود تو، اگر تو نبود او؛ به این کیفیت است.

پس اگر در عام بدلی، اشکال مفهومی است شما در مورد اطلاق شمولی هم باید اشکال کنید که در مورد

اطلاق شمولی در آنجا عامّ نیست؛ در حالی که در آنجا عامّ هست. اگر مسئله، مسئله اصطلاحی است خوب چه اشکالی دارد، همان طوری که بین اطلاق شمولی و بین عامّ شمولی اصطلاحاً تفاوت است، در اینجا هم اصطلاحاً بین اطلاق بدلی و بین عامّ بدلی تفاوت است؛ گرچه اطلاق بدلی هم داخل در اقسام عامّ است، همان طوری که اطلاق شمولی داخل در اقسام عامّ است، ولی از نقطه نظر اصطلاح چون دالّ بالوضع ندارد، به آن می گویند اطلاق شمولی، به این بیچاره هم چون دالّ بالوضع ندارد می گویند اطلاق بدلی، و الاّ همه در بحث عموم داخل است. این [اشکال] کلام مرحوم نائینی.

نظر مرحوم نائینی در شک بین عامّ استغراقی و عامّ مجموعی

بعد در اینجا مرحوم نائینی مطلبی را نقل می فرمایند که به آن ایراد شده است و آن این است که اگر ما در مورد اطلاق عامّ استغراقی و عامّ مجموعی شک کردیم، و نمی دانیم این لفظی که در اینجا آمده، مثل این «کلّ» بر عامّ استغراقی دلالت می کند یا بر عامّ مجموعی؛ در اینجا چه باید کرد؟ و اصل بر چه محکم است؟ مرحوم نائینی می فرماید که در اینجا عامّ مجموعی یک قرینه زائدی را بر عامّ استغراقی لازم دارد، چون عامّ استغراقی دلالت می کند بر اینکه حکم روی جمیع افراد به نحو جریان حکم بر روی طبیعت قضیه حقیقه رفته است ولی در عامّ مجموعی حکم روی اینها به لحاظ مجموعیت رفته است. بنابراین عامّ مجموعی یک قید زائدی دارد و اصل، عدم قید زائد است. وقتی که آن قید زائد با اصل متفی شود، در اینجا ما استفاده عامّ استغراقی می کنیم نه عامّ مجموعی، چون اصل عدم قید زائد است.^۱

اشکال مرحوم آقا ضیاء عراقی بر محقق نائینی

مرحوم آقا ضیاء در اینجا اشکالی را که به ایشان وارد می کند این است که هیچ فرقی از نقطه نظر قرینه و عدم قرینه بین عامّ استغراقی و بین عامّ مجموعی نیست، به جهت اینکه در عامّ استغراقی، حکم نفیاً و اثباتاً روی تک تک افراد می رود و ما در عامّ مجموعی هم حکم را نفیاً و اثباتاً روی تک تک افراد می بریم، ولی به نحو جمعیت. اینکه ما در عامّ مجموعی دلیلی داشته باشیم که یک قید زائدی هست، این طور نیست. در عامّ مجموعی هم حکم روی تک تک افراد رفته است، به نحوی که اگر یک نفر از این مجموعه مورد إکرام قرار نگیرد، **يُعَذُّ الْعَبْدُ عَاصِيًا**. چطور اینکه در مورد عامّ استغراقی هم اگر یک نفر از این افراد مورد إکرام قرار نگیرد **يُعَذُّ الْعَبْدُ عَاصِيًا**.

بله، ما آن قید را از خارج می فهمیم که آیا خارجاً به نحو شمول است یا به نحو غیر شمول؟ اما اینکه در اینجا قید زائدی داشته باشیم، نه، ما در اینجا قید زائدی نداریم؛ به خاطر اینکه در اینجا در هر دوی اینها بالأخره

^۱. أجدود التقریرات، ج ۱، ص ۴۴۳.

حکم روی تک تک افراد رفته است؛ در این [عام استغراقی] حکم روی زید و عمرو و بکر رفته است، در آن [عام مجموعی] هم حکم روی زید و بکر و عمرو رفته است ولی به نحو مجموعی. چه فرقی می کند؟! بالأخره که حکم روی تک تک اینها رفته است. پس ما قید زائدی در اینجا نداریم تا با آن قید زائد بگوییم اصل، عدم قید زائد است، و باید در اینجا ما به عام استغراقی تمسک کنیم. [ایشان می گویند:] بنابراین باید در اینجا به اصل عملی رجوع کرد، و ما اصل لفظی ای نداریم تا بخواهیم با اصل لفظی یکی از این دو تا را ترجیح بدهیم. این اشکالی که از طرف مرحوم آقا ضیاء بر مرحوم نائینی شده است.^۱

تأمل استاد بر اشکال مرحوم آقا ضیاء عراقی

ولکن فيه تأملٌ بر اینکه همان طوری که قبلاً در مورد اطلاق و در مورد عموم و در مورد واجب تخییری و واجب تعیینی صحبت شد؛ عرض شد که در اوامر و نواهی، صرف طبیعتی که حکم روی آن طبیعت رفته است در اوامر و نواهی اقتضای تعیین می کند. بنابراین اگر ما بخواهیم آن طبیعت را مخیر قرار بدهیم، در اینجا نیاز به قید زائد داریم ولی در تعیین نیازی به قید زائد نیست. وقتی از نفس القاء یک حکم از ناحیه منشی استفاده ضرورت اتیان آن شد، در این صورت نفس القاء آن حکم دال بر تعیین است؛ ولو به مقدمات حکمت. ولی در مورد تخییر این طور نیست. در مورد تخییر می گوید: این حکم را انجام بده با یک قید اضافه که اگر نخواستی، عدیل آن را بجا بیاور. در کفاره صوم می گوید که کفاره، سِتِّينَ مَسْكِينًا است ولی نه متعیناً، اگر نخواستی شصت روز روزه بگیر.

ولی در مورد اوامر و نواهی مطلقه این را نداریم. وقتی که مولا یک امری را القاء می کند نفس القاء آن امر، ظهور دارد در اینکه باید انجام بدهیم و حرفی در آن نیست. حالا شک می کنیم که آیا می توانیم غیر این را انجام بدهیم یا نمی توانیم؟ آن می شود قید زائد، که با اصل منتفی می شود. پس در دوران امر بین تخییر و تعیین، اصل با تعیین است و با تخییر نیست.

در اینجا هم همین حرف را می زنیم. - حالا به عام بدلی کاری نداریم، صحبت در مورد عام استغراقی و مجموعی است. ولی در آن مورد [عام بدلی] هم [قید زائد] هست اما چون در آن مورد [عام بدلی] الفاظ خاص دارد دیگر در آنجا کسی شک ندارد. اما بحث در مورد همین اطلاق است و إلا همان قید زائد در اینجا هم هست - می گوییم وقتی که مولا یک معنای عمومی و شمولی را در نظر می گیرد، یک وقت شمول را در نظر می گیرد به نحوی که حکم روی تک تک افراد مثل علماء رفته است و همه را در نظر گرفته است - حتی در عام بدلی هم در نظر می گیرد، جمیع علماء را در نظر می گیرد - حالا که همه علماء در ذهنش آمد، در اینجا سه حکم

^۱. نهاية الأفكار، ج ۲، ص ۵۰۵.

می‌کند.

حکم اول اینکه تمام این علماء، تک‌تک اینها حکم نفیاً و اثباتاً بر روی آنها جُداجُدا و علی‌حده رفته است، ببینید این جداجدا و علی‌حده را من الآن آوردم.

حکم دوم این است که حکم رفته روی تک‌تک اینها مجموعاً نه جداجدا و علی‌حده. اگر جداجدا بیاورید فایده ندارد. من باب‌مثال مولا می‌گوید: من یک سفره می‌اندازم، می‌خواهم همه علماء، یک دفعه سر سفره باشند. الآن پنج تا بیایند و فردا ده تا، فایده ندارد؛ این طوری خرجم زیاد می‌شود و دردم هم زیاد می‌شود. ای عبد می‌خواهم یک سفره برایم بیندازی ولی همه را با هم جمع کنی که همه در مجلس واحد حرف من را بشنوند، نه اینکه این برود برای او عوضی و بدلی نقل کند. پس الآن نظرم روی مجموع است ولی حکم روی تک‌تک رفته است، یعنی حکم رفته است روی عمرو، روی زید، روی بکر، روی خالد، حسن، حسین، تقی، نقی و بهرام و شهرام و بقیه آقایان. - اسم یکی هوشنگ بود شیخ هم بود، من به او متلک می‌انداختم: آقا شیخ هوشنگ! نمی‌دانم آخر، اسمش را عوض کرد یا عوض نکرد - حکم روی همه اینها رفته است ولی با یک قید اضافه، آن قید اضافه به‌نحو مجموعی است. باز این هم قید اضافه شد.

حکم سوم این است که حکم روی تک‌تک اینها رفته است؛ تمام اینها مورد إکرام من هستند، به‌نحو بدلی. [فرض کنید که] برای همه علماء پول ندارم که صرف کنم، پول برای یک نفر دارم ولی در نظرم نیست که کدام یک باشد؟ همه علماء را در نظر می‌آورم و یکی از آنها را به‌نحو مبهم انتخاب می‌کنم و حکم را رویش می‌برم. این می‌شود عامّ بدلی.

دیدید که هر کدام از اینها یک قید اضافی دارد. بدلی را کنار می‌گذاریم، چون مورد بحث نیست، می‌ماند آن دو تا، وقتی که آن دو تا ماند، در اینجا کلام مرحوم آقا ضیاء در این مورد بر مرحوم نائینی غلبه پیدا می‌کند. همان طوری که شما در عامّ مجموعی می‌گویید قید زائد دارد، در عامّ استغراقی هم قید زائد دارد. - البته این بیانات را ما اضافه می‌کنیم، ایشان ندارد. در اینجا ما کاسه داغ‌تر از آش می‌شویم و برای دفاع از مرحوم آقا ضیاء [این مطالب را بیان می‌کنیم] - عامّ استغراقی می‌گوید که حکم رفته روی تک‌تک، جُداجُدا، به دیگری کاری ندارد؛ إکرام عمرو برای خودش، إکرام زید هم برای خودش است. چه اشکالی دارد این را ظهر و آن را شب، جداجدا إکرام کنی؟! بنابراین وقتی که ما شک در آن کردیم، ما قریبه و قید زائدی نداریم تا دفع آن قید زائد را کنیم و اثبات یک مورد دیگری کنیم، چون اصل عدم شمول با اصل عدم تنهایی و جداجدا بودن، با هم تعارض می‌کنند و **تَسَاقُطاً**، و همان‌طور که مرحوم آقا ضیاء می‌گویند باید به اصول عملیه مراجعه کنیم.

ولکن همان مطلبی که در باب دوران امر بین تخییر و تعیین گفتیم، در اینجا هم می‌گوییم. می‌گوییم: شما در اینکه چه در عامّ مجموعی و چه در عامّ استغراقی حکم روی تک‌تک رفته است شک ندارید. در این

مورد که ما شک نداریم.

اگر مولا و متکلم بدون هیچ قرینه و بدون هیچ قیدی یک حکمی را به شما القاء کند، مثلاً ابتدائاً و اولاً بلاوّل می گوید: **اُكْرَمُ الْعُلَمَاءِ**. الآن حکم را برده است روی تک تک افراد یا نه؟ شما قیدی در اینجا ندارید که آیا تک تک است و یا مجموعی است. در اینجا شما با مقدمات حکمت استفاده استغراقی می کنید دیگر! یعنی تک تک اینها را باید اِکرام کنید. آیا در اینجا استفاده مجموعی می شود که باید مجموع اینها را اِکرام کنم؟ نه، چون این قید زائد در اینجا نیامده است. پس می روید همه اینها را یکی یکی اِکرام می کنید.

پس خود همین ظهور قضیه حقیقه در سرّیان حکم بر تک تک افراد، لولا قرینه، دلیل بر استغراقی بودن می شود. چطور اینکه اطلاق یک امر یا نهی دلیل بر تعیین می شود بدون قرینه. بنابراین ما با اصل عدم قرینه برای مجموعیت، عامّ استغراقی را اثبات می کنیم.

تلمیذ: هنگامی که اوامر یا یک حالت انشائیّه‌ای بیاید که در آن اطلاق به کار رفته است، در آنجا به نظر می رسد فقط اطلاق بدلی در نظر است و نمی شود اطلاق های غیر بدلی باشد.

استاد: این به مورد کار دارد. یعنی اصلاً انشاء اطلاق بدلی در آنجایی است که ما قرینه داشته باشیم برای اینکه شمول در آنجا معنا ندارد. در خود بحث اطلاق می آیم استفاده می کنیم، در فرق بین اطلاق شمولی و اطلاق بدلی در آنجا هم همین مسئله اطلاق را می آیم مطرح می کنیم که یک وقتی باید از خارج استفاده بدلیّت و استفاده شمولیّت را بکنیم غیر از خود اطلاق.

من باب مثال یک وقت مولا می گوید که «**إِشْتَرِ لِي الْعَنْبَ**»، در اینجا آیا می گوید: تمام عنب های قم را برای من بخر یا نه برو از هر دگانی که می خواهی به نحو اطلاق یک کیلو عنب بخر؟ این از آن قرینه فهمیده می شود. مثلاً یک وقت می خواهد احتکار کند، این قرینه است برای اینکه این پدرسوخته اطلاق شمولی منظورش است! یک وقت نه، مهمانی دارد می گوید: آقا ده کیلو انگور می خواهم برو برایم بخر. یعنی استفاده شمولیّت و استفاده بدلیّت باز از خارج است، در آنجا باز نیاز به قرائن داریم.

ولی بحث در خود اطلاق است که در اطلاق بنا بر نظر آقایان در اینجا خود اطلاق، مقدمات حکمت لازم دارد؛ وقتی که در آنجا مثلاً مولا می گوید که همه انگورها را برای من بخر، منظورش خریدن همه انگورها است، ولی چون در آنجا یک انگور خاص را از یک انگور خاص تعیین نکرده است، منظورش این است که همه اش مورد لحاظ باشد. چون فرض کنید که ممکن است بگوییم که نظرش انگور قرمز نیست یا انگور سفید نیست. ما در آنجا با استفاده اطلاق، انگور سفید و قرمز را هم داخل در مجموعه این قضیه حقیقه می کنیم. در هر صورت هر دوی اینها از خارج نیاز به قرینه دارد، چه اطلاق بدلی و چه اطلاق شمولی.

تلمیذ: شبهه‌ای در ذهنم است، که اصلاً بین اطلاق و عامّ فرق است. عامّ سه نوع است اما اطلاق فقط به نحو بدلیّت است ولو اینکه بگوییم در اوامر نباشد. شما الآن مثالی بزنید که امری باشد یا نهی باشد و اطلاق باشد ولی استغراقی نباشد.

استاد: همین «**جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ**».

تلمیذ: این که عام است.

استاد: نه، اطلاق است، چون الفاظ [عموم] ندارد.

تلمیذ: «ال» جنسیت دارد.

استاد: «ال» جنسیت بر اطلاق دلالت می کند، بر عام دلالت نمی کند. اصلاً «ال» جنسی، «ال» اطلاق

است. «ال» از الفاظ عموم نیست. چه کسی گفته است از الفاظ عموم است؟!

تلمیذ: این مثال امری نیست. منظور من انشائیات است.

استاد: چرا انشائی نیست؟!

تلمیذ: انشائی مثل **إِشْتَرِ لِيَ الْعَنْبِ**.

استاد: این هم همین طور است، می گویم که در خود اطلاق بدلی نیاز به قرینه داریم، چطور اینکه در

اطلاق شمولی هم نیاز به قرینه داریم. در اینجا در «**جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ**» وقتی که پیغمبر

صلی الله علیه و آله و سلم با اقوام ملل صحبت می کند نه با مدینه ای های تنها؛ با مدینه ای با مکه ای با حبشه ای

با افریقایی با امریکایی و امثال ذلک؛ دین، دین عموم است! دین، دین عام است. پیغمبر

صلی الله علیه و آله و سلم در مقام تشریح می گویند: «**جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِداً وَ طَهوراً**». در مورد «ماء»

هم همین طور است. در این صورت شما از این کلام استفاده اطلاق بدلی می کنید یا شمولی؟

تلمیذ: بالأخره هر وقت بخوایم امثال کنیم بدلی است دیگر.

استاد: نه، تمام زمین مورد نظر است نه اینکه یکی از آنها به نحو بدلیت. بله، در مقام امتثال ما قدرت

نداریم بر اینکه تمام زمین را به نحو طهوریت امتثال کنیم، ولی الآن شارع جمیع زمین را در تحت این حکم

آورده است؛ مقام امتثال جدا است. اصلاً بحث ما در مقام امتثال نیست، بحث ما فقط در مقام تعلق طهوریت

است. الآن طهوریت به تمام زمین حاکم شده است، تمام بقاع زمین واجد طهوریت هستند. به امتثال کاری

ندارد. امتثال جای خودش، در مقام امتثال ما با بیشتر از یک مشت آب نمی توانیم وضو بگیریم.

تلمیذ: ولی در مقام امتثال استغراقی می شود همه را جمع کرد.

استاد: خب بشود، ما به آن کاری نداریم، آن در مقام امتثال مخاطب است. یک وقت می گویند: آقا شما

برو از هر جای زمین که می خواهی کسب طهارت ترا بیه کن. الآن در اینجا زمین برای شما مطلق بدلی می شود.

هر جای زمین که می خواهی.

اما یک وقت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم در مقام تشریح اصلاً کاری به مخاطب ندارد، مثل اینکه

می گویند: ای مردم اگر در تمام این زمین به اندازه یک نفر جا، یعنی شما اینجا ایستادی و دیگری کنار شما،

نفر بعد هم کنار او و همین طور همه ایستادند به نحوی که جای سوزن انداختن نبود و هر کس به اندازه حصه

خودش می تواند کسب طهارت ترا بیه کند، در این صورت من تمام این زمین را برای تمام افراد، طهور قرار

دادم. در اینجا کاری اصلاً به مقام امتثال نداریم. یعنی جمیع افراد، داخل در تحت طهور هستند.

ولی در عامّ بدلی جمیع افراد در تحت طهور داخل نیستند، یک نفر در تحت طهور داخل است که اگر آن نبود نفر دیگر داخل می شود، ولی پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می توانند بگویند: تو کسب طهارت مائیه کن اگر از اینجا نشد از آنجا. از یکی از این دو تا باید کسب طهارت کنی نه از هر دو تا.

در مورد عامّ بدلی می گفتیم یک نفر از علماء را باید إکرام کنی نه هر دو تا را، نه همه را، ولی آیا پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می گویند: تو فقط از یکی از این دو تا زمین می توانی کسب طهارت کنی؛ یا باید از اینجا تیمّم کنی یا از آنجا؟ نه، می گویند: از هر دو تای آنها هم می توانی کسب طهارت کنی ولی تو نمی توانی هر دو را با هم امتثال کنی، اما اگر می توانی هر دو را انجام بدهی اشکال ندارد؛ مثلاً اگر دو نفر می شدی، از دو جا می توانستی تیمّم کنی، ولی چه کنم که نمی توانی.

مثل اینکه من بگویم: شما همه میوه های قم را بخور! شما می گویند: من یک پرتقال بیشتر نمی توانم بخورم! من می گویم: من گفتم تو همه را می توانی بخوری؛ حالا خودت نمی توانی همه را بخوری، به من چه مربوط است؟! اگر می توانستی جا داشتی.

یا مثلاً می رویم چلو کبابی. می گویند: من چقدر غذا بخورم؟ می گویم: این قدر بخور که سیر بشوی. اگر همه دیگ ها را هم خوردی، [از طرف من مانعی نیست] باز هم [اجازه و] جا داری. اگر بگویند: این دیگر تکلیف ما لا یطاق است، من یکی بیشتر نمی توانم بخورم! می گویم: شکمت را بزرگ کن، به من چه مربوط است؟ از طرف من مانعی نیست. مطلق شمولی این است. می گویند: من همه افراد را در نظر گرفتم، حالا تو نمی توانی امتثال کنی، به من مربوط نیست. ولی در مطلق بدلی و عامّ بدلی از اول، امتثال را بر یک فرد برده است. گفته است که باید فقط یک نفر را امتثال کنی نه بیشتر. اگر بیشتر را امتثال کنی لغو است و از کیسه ات رفته و فایده هم ندارد.

آنجا از اول قید، قید واحد شده است و بیشترش لغو است. اینجا در مقام امتثال شما یکی را بیشتر نمی توانی امتثال کنی.

البته مثال های دیگری هم داریم که همه را در بر می گیرد. این مثال یک موردش است. تازه در این موردش، مطلق، مطلق شمولی است. پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم نمی گویند: یا از اینجا تیمّم کن یا از آنجا، یا از این نهر وضو بگیر یا از آن نهر؛ می گوید: از هر دو تا هم می توانی وضو بگیری، برای یک دستت از این نهر استفاده کن، و برای دست دیگری از آن نهر. یا [برای تیمّم] یک دستت را اینجا بزنی، یک دستت را هم آنجا بزنی. می توانی، هر دو را با هم یک جا بزنی. یعنی تمام بقاع در حکم واحد، محطّ برای طهوریت واقع شده است. حالا ما نمی توانیم از همه استفاده بکنیم. شما می توانی خودت را بینداز روی همه کره زمین اشکال

ندارد! چه عیب دارد؟! لذا این [مطلق شمولی] از این نظر مثل عامّ است.

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ